

"ריח הגלימה כריח השדה"¹ – על יעדי החינוך המשפטי הקליני

מאת

יובל אלבשן²

"תלמידים יקרים, כשם שרוב חובל אחראי ליורדי
ים, לבל יצאו לדרכם בלא מצפן, כן שומה על
הפקולטה לשקוד על כך, שעם עזבכם את כחלי
האוניברסיטה תהיו מצויידיים כמצפן האמת,
שיורה לכם את הדרך לצדק וליושר, שהרי הצדק
הוא נשמת המשפט וכל יוריסטן הנאמן לייעדו
כהן גדול הוא במשק הצדק".³

"The life of the law has not been logic. It
has been experience."⁴

א. מבוא. 1. על הפער – תשע דקות מהר הצופים; 2. על הגשר – הקליניקות
המשפטיות. ב. חשורשים ההיסטוריים והאידאולוגיים של החינוך המשפטי הקליני.
ג. עיצוב הקליניקות המשפטיות באוניברסיטה העברית. 1. הבחירה – הקליניקה
כמעבדה לחקר המשפט ולפיתוחו; 2. משמעותה של בחירה זו על אופן פעולתן של
הקליניקות; 3. יתרונותיה של המעבדה הקלינית לאקדמיה המשפטית; ד. סיכום.

- 1 "איני חש עצמי כמי שיושב במגדל שן. בתוך עמי ישבתי ובתוך עמי אנוכי יושב: אני בו והוא בי.
וגם על מקומי כיום באוהל-של-משפט, ריח הגלימה שעליי כריח השדה" (השופט מישאל חשין
בבג"ץ 2148/94 גלברט אמנון נ' כבוד נשיא בית המשפט העליון, פ"ד מח(3) 573).
- 2 מנהל המרכז לחינוך משפטי קליני (לזכויות אדם ולאחריות חברתית) בפקולטה למשפטים של
האוניברסיטה העברית בירושלים. תודותי למימי איוונשטדט, לאיל זמיר, לטלי מרגלית, לרון
שפירא ולעורכי משפטים, עמית פונדיק ויעקב גורנשטיין, על הערותיהם המועילות.
- 3 פרופ' נתן פיינברג, דיקנה הראשון של הפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית בירושלים,
בנאום שנשא בטקס פתיחת הפקולטה ביום ז' בכסלו תש"י, 28.11.1949.
- 4 Oliver Wendell Holmes, *The Common Law* 1 (1881).

א. מבוא

1. על הפער – תשע דקות מהר הצופים

תשע דקות. תשע דקות נסיעה במהירות ממוצעת מפרידות בין הפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית בהר צופים לבין המרכז המסחרי הקטן בשכונת נוה-יעקב בצפון העיר. רק תשע דקות, אבל נדמה שמדובר בשני עולמות נפרדים. מחד גיסא, ספינת הדגל של החינוך המשפטי בישראל, ותיקת בתי הספר למשפטים, שדומה שהיא אוצרת בבניין רב הדר ותפארת את העוצמה המשפטית של מדינת ישראל כולה. בה הלכו ובאו גדולי המשפט הישראלי, טובי חוקריו ובכירי שופטיו. בניין שההיסטוריה המשפטית הישראלית ניבטת בו מכל דלת, עת החולף במסדרון רואה את השלטים המוכספים המלמדים על בעלי החדרים בו. אקצין. קלינגהופר. טדסקי. פלר. ברק. זמיר. גביון. קרמניצר. אלה שניסחו את החוקים, אלה שיישמו אותם ואלו שביקרו אותם. במעלה המדרגות – הספרייה המשפטית הגדולה מכולן. בה מטופפים בשקט הברקים והטדסקים של הדור הבא, מתלבטים בשאלות של "אסור" ו"מותר". של "ראוי" ו"מצוי". של נכון ומוטעה. מכאן יצאו הטיזות הראשונות למגילת זכויות האדם הישראלית. כאן נולד חוק העונשין החדש. כאן עוצבו דיני החוזים והנזיקין והקניין ומה לא, בעצם. למהלך בקומות הספרייה רבת-ההוד נדמה שכל אבן לוחשת כאן כוח. עוצמה. זכויות. חירות. צדק.

מנגד, בלב מרכז מסחרי שהעזובה בו רבה, בבניין עלוב למראה, מתקבצים ובאים אלה שתמשפט הישראלי הוא על פי רוב אויבם הגדול. בשכונה היהודית המוחלשת ביותר בירושלים, שיותר ממחצית מתושביה מטופלים ומוכרים בלשכות הרווחה והעזובה בה מזכירה מדינות של עולם שלישי, התחרות היחידה שמתפתחת היא התחרות על לבה של עובדת הרווחה ועל רחמיו של פקיד הבנק. כאן מסתובבת נאדיה, עולה מבוכרה שמקללת את היום שבו עזבה את מולדתה והיגרה אל חיים שדימתה כי יהיו חיי שפע מערביים. יחד עמה – עולה שהגיע זה עתה מאתיופיה, ודיירת ותיקה שהגיעה לכאן בשנות ה-70 כמפונה משכונת מוסררה. אם תרצו, פניהם של כל אלה מרכיבים את קלסתרוננו של ה"אחר" בחברה הישראלית. כאן "משפט" היא מילת גנאי נרדפת לעיקולים. תיקים פליליים. משטרה. קצבאות. מאסרים. פקידי סעד ועובדות רווחה. הכול כאן זועק חוסר-אונים. מצוקה. השפלה ודיכוי.

תשע דקות. רק תשע דקות נסיעה – ועולמות הפוכים. על הפער הבלתי נסבל הזה, בכל רבדיו, באות לגשר הקליניקות המשפטיות השונות. הגשר הוא מושאה של רשימה זו.

2. על הגשר – הקליניקות המשפטיות

הקליניקות המשפטיות האוניברסיטאיות הן קודם כל נקודת מפגש בין האוניברסיטה השוכנת בהר הצופים לבין הקהילה המוחלשת⁵ שדרה למרגלותיו. על פני הדברים עסקינן במפגש בין אלה שיש להם (haves) לבין אלה שאין להם (have not's), בין נזקק לבין מיטיבו,⁶ בין הצרכים המשפטיים, ה-legal needs של האוכלוסייה המוחלשת, לבין השירותים המשפטיים, ה-legal services שמספקת האוניברסיטה;⁷ אלא שזו ראייה שטחית למדי של פני הדברים. במציאות מדובר במפגש אינטרסים שממנו שתי הקהילות – הן זו האקדמית והן זו השכונתית – יוצאות נשכרות הרבה יותר. לא מדובר רק בכך שהקהילה המוחלשת זוכה לקבל סיוע משפטי איכותי מטעם הפקולטה, או שהאחרונה זוכה בסדנה מעשית שבה רוכשים תלמידיה מיומנויות (skills) וניסיון מעשי לקראת עיסוקם העתידי כעורכי-דין (כאשר הקליניקות משמשות למעשה כמעין "משרד עורכי-דין פדגוגי"⁸). לקליניקות המשפטיות יש גם מטרות נוספות, שבהגשמתן טמונות תשואות משמעותיות הרבה יותר לכל הנוגעים בדבר. כוונתי למטרות המחקריות והפדגוגיות שבמסגרת מימושן נהפכות הקליניקות ל"מעבדות לחקר המשפט ולפיתוחו". במעבדות אלו חוקרים תלמידי המשפטים, עם מוריהם הקלינאים, מה הן חופעות "המשפט" ו"המשפטנות", מהו הקשרן החברתי ומה הן המשמעויות של גילויים אלה על מקצוענות המשפטית ועל אחריותם החברתית.

במאמר זה אבקש לטעון כי יש להעדיף את מימוש המטרות האחרונות על פני הראשונות, ככל שמימושן המושלם של אלו נוגד את אלו. עוד אטען כי עיצוב הקליניקות המשפטיות לפי סדר עדיפות זה טומן בחובו יתרונות גדולים לכלל הקהילות המעורבות: זו המטופלת, זו האקדמית וזו המשפטית.⁹ ברשימה זו מטרתי היא אפוא לתאר את הגשר שמהוות הקליניקות המשפטיות כפי שאני תופס אותן: החל מהאידאולוגיות המשפטיות המונחות בבסיסן, עבור בשורשיהן ההיסטוריים, במיצובן

5 השימוש במושג "מוחלשת" נגזר מתפיסת ההעצמה (empowerment). להבהרת המונח ראו אלישבע סדן, העצמה ותכנון קהילתי (1997) 11 ואילך. כן ראו שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנחשלים (1981).

6 היבט זה של סיוע משפטי לנזקקים הודגש עד היום על ידי העוסקים בעבודה קלינית. ראו נויח רימלט, "החינוך המשפטי בין תיאוריה לפרקטיקה", עיוני משפט כד 81, 88-89 (תש"ס).

7 להרחבה על הפער הגאוגרפי בין legal needs לבין legal services ועל המחסום שהוא מציב בפני האוכלוסיות המוחלשות ראו יובל אלבשן, "נגישות האוכלוסיות המוחלשות בישראל למשפט", עלי משפט ג 497, 506-507 (2003).

8 סטיב וויזנר, "הקליניקה המשפטית: חינוך משפטי בשם אינטרס הציבור", עיוני משפט כה 369 (תשס"ב).

9 להבא, ובשל קוצר היריעה, אתייחס ברשימה זו לקהילה האקדמית המשפטית כאל תת-קהילה של הקהילה המשפטית כולה, למרות שניתן לראות בה קהילה מקצוענית נפרדת לחלוטין.

כמעברות לחקר המשפט ובמתודולוגיות פדגוגיות שהן פועלות לאורן, וכלה ביעדיהן. אגב כך אני מקווה להבהיר את היתרונות העצומים הגלומים, לשיטתי, בהפעלתן עבור האקדמיה המשפטית. לטובת אלה יתחלק המשך הדיון כדלקמן: בחלק הבא אסקור בתמצית את השורשים האידאולוגיים וההיסטוריים של החינוך המשפטי הקליני. סקירה זו נדרשת כדי להבין עד תום את יעדי החינוך המשפטי הקליני כפי שעוצבו על ידי אבותיו הרעיוניים, ההוגים הריאליסטים של המשפט, שאליהם הצטרפו בשלב מאוחר יותר חסידי הלגליזם הליברלי.¹⁰ החלק השלישי יוקדש לתיאור המצע הרעיוני ותפיסת העבודה שעל פיהן הוקמו הקליניקות המשפטיות המופעלות כיום בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית. בעיקר תבואר העדפת הפונקציות המחקריות והפדגוגיות על אלו הטיפוליות והמכשירות – העדפה שמעצבת את הקליניקות בעיקר כ"מעברות לחקר המשפט ולפיתוחו". כפי שיובהר גם בהמשך, בחירה זו נובעת מהכרה במחויבותנו כאקדמיה להכשיר משפטנים המכירים באחריותם החברתית (social responsibility) כחלק ממקצוענותם המשפטית (legal professionalism).¹¹ הכרה זו כרוכה, מניה וביה, גם בלקיחת אחריות על פעילותם ועל תפקודם של בוגרי הפקולטה לאחר שהם יוצאים משעריה. אקדים ואבהיר כבר בשלב זה כי אחריות זו אינה מכוונת דווקא להצדקת תפיסת עולם "חברתית" כזו או אחרת, אלא היא מכוונת לעצם לקיחת האחריות על נפקודת העבודה המשפטית על החברה, יהיו תפיסת העולם ויעדיה אשר יהיו.

הפנמה ערכית זאת היא הכרחית למי שמאמין שמשפטנות אינה רק טכנאות משפט, וכי המשפט אינו רק "שירות" אלא בעיקר "שליחות".¹² חשוב לציין כי תפיסה זו של "המשפט כשליחות" ליותה את הפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית מאז כינונה. כך, למשל, ציין פרופ' ז' ברוצקי, נשיא האוניברסיטה, בטקס ייסוד הפקולטה: "אין האוניברסיטה מייסדת כיום רק מרכז להכשרת עורכי דין... המגמה שהונחה ביסוד הפקולטה היא רחבה הרבה יותר... להיות ברכה רבה למדינת ישראל, לעם היהודי בעולם ולאנושיות".¹³ גם פרופ' נתן פייברג, הדיקן הראשון של הפקולטה, ציין כי "מגמתה של ההוראה בפקולטה היא לא רק להעניק לתלמידיה את הידיעות השימושיות הנדרשות למילוי תפקידיהם המקצועיים אלא... חייבים הם להכיר את המשפט אף

10 Laura Kalman, *The Strange Career of Legal Liberalism* 42-59 (1996).

11 להרחבה באשר למונח המקצוענות ראו רון שפירא, "על המקצוענות של החינוך המשפטי", מחקרי משפט יז 263 (תשס"ב) ואת ההפניות שם.

12 לגישה אחרת ראו שפירא, שם, בעמ' 296-263. כן ראו מרדכי קרמיניצר, עמרי בן שחר ושחר גולדמן, חופש העיסוק: מתי על המדינה לקבוע בחוק תנאי כניסה לעיסוק מקצועי? (המכון הישראלי לדמוקרטיה, נייד עמדה מספר 11) 24-21 (1998).

13 ז' ברוצקי, "הנאומים שנשא בטקס פתיחת הפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית בירושלים ביום ז' בכסלו תש"י-28.11.49", הפרקליט 247 (תש"י).

כתופעה מתחום החיים הסוציאליים.¹⁴ יותר מיובל שנים אחרי שנאמרו הדברים, הקליניקות המשפטיות מבקשות לסייע בפירעונו של שטר ההתחייבות הזה.¹⁵

ב. השורשים ההיסטוריים והאידיאולוגיים של החינוך המשפטי הקליני

נקודת המוצא של החינוך המשפטי בעולם המשפט המקובל הייתה קלינית,¹⁶ במובן זה שהוא היה מבוסס כל כולו על הכשרה מעשית.¹⁷ (ללא כל דרישה להשכלה אקדמית או אחרת כלשהי). זאת, מתוך הנחה שזו הדרך הטובה ביותר לרכישת המיומנויות הדרושות לעבודה כמשפטן.¹⁸ משיקולים ברורים אומצה גישה זו בשלב מאוחר יותר על ידי האקדמיה המשפטית, שנאבקה באותה עת על הכרה בהשכלה משפטית אקדמית ככרטיס כניסה בלעדי לעיסוק במקצוע המשפטי.¹⁹ לטובת מאבק זה נבנו בתי הספר למשפטים בבתי ספר מקצועיים שמקנים לתלמידיהם בעיקר מיומנויות טכניות – שינון חוקים והכשרה מעשית.²⁰ בחלק מבתי הספר הומרה ההתמחות במשרדים של עורכי-

14 נתן פייברג, "הנאומים שנשארו בטקס פתיחת הפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית בירושלים ביום ז' בכסלו תש"י-28.11.49", הפרקליט 256 (תש"י).

15 הערה מקדימה: נקודת המבט המוצעת במאמר זה היא נקודת המבט של הקהילה המשפטית (בעיקר זו האקדמית), שכן חבריה הם קהל היעד המרכזי של מאמר זה. השקפה זו נובעת משאיפת הכותב לשכנע קהל זה לא רק בנחיצותו של החינוך המשפטי הקליני לאקדמיה המשפטית אלא גם בהתאמתו ליעדיה הכלליים של האחרונה. במתכוון אני ממעיט לתאר את הדברים מנקודת המבט של האוכלוסייה המוחלשת, אף שלדעתי המודל שמוצע כאן ישרת אותה בצורה מיטבית לטווח ארוך. הערה זו קשורה גם למונחים שיובאו בהמשך ובעיקר בעצם הבחירה במונח "מעבדה". לכאורה, מונח זה מקפל בחובו שימוש מנצל בבני אדם כ"עכברי מעבדה". התלבטתי רבות ביחס לשימוש במונח זה, שכן הפונים המטופלים בקליניקה המשפטית אינם כ"חולים" המשתתפים בניסוי מעבדתי בבית ספר לרפואה (ומקריבים את עצמם לטובת המדע); נהפוך הוא: הפונים מקבלים טיפול משפטי איכותי ומעצים. למרות זאת, וכדי שהמסר יהיה ברור, בחרתי להשתמש במונחים אלה גם במחיר של חוסר-נוחות.

16 להלן תוצג סקירה היסטורית מתומצתת בלבד. להרחבה ראו Robert Stevens, *Law Schools: Legal Education in America From The 1850's To The 1980's* (1983).

17 George S. Grossman, "Clinical Legal Education: History and Diagnosis," 26 *J. Legal Educ.* 162 (1974).

18 Leonard D. Pertnoy, "Skills Is Not A Dirty Word," 59 *Mo. L. Rev.* 169, 174 (1994).

19 רון שפירא, "מנחם מאוטנר: על החינוך המשפטי", עיוני משפט כז 856-821 (2004). כן ראו Richard L. Abel, "Comparative Sociology of Legal Professions: An Exploratory Essay," 1 *Am. B. Found. Res. J.* 1, 29 (1985).

20 "law schools first justified their existence on the ground that they were specially adapted for providing, not the whole, but a single phase of the students preparation," Alfred Z. Reed, *Present day Law Schools In The United Stats and Canada* 210 (1928).

דין חיצוניים בעבודה במסגרות קליניות פנימיות, שהיו אמורות לספק את הניסיון הפרקטי הנדרש.²¹ בדרך זו רכשו בתי הספר למשפטים הגמוניה על החינוך המשפטי באופן שביסס את ההשכלה הגבוהה במשפט ככרטיס כניסה יוקרתי (ובהמשך אף יחיד) לעיסוק במקצוע.²²

קריאת התיגר העיקרית על מצב דברים זה באה מכיוונם של מלומדים שהשתייכו לזרם הפורמליסטי של המשפט.²³ האחרונים תפסו את המשפט כמדע,²⁴ וככזה הם אפיינוהו כמערכת של כללים ותפיסות הפועלת על פי היגיון פנימי משלה, שעל פיו "לכל בעיה משפטית יש פתרון אחד נכון שניתן להגיע אליו על ידי הפעלה נכונה של כללי המשפט".²⁵ אחת המשמעויות המרכזיות של הבניית המשפט כמדע הייתה שינוי באופיו של החינוך המשפטי.²⁶ את המהפכה הפורמליסטית בשדה החינוך המשפטי הוביל מי שהיה אז דיקן בית הספר למשפטים של אוניברסיטת הרוורד ואחד מראשי הפורמליסטים – פרופ' כריסטופר קולומבוס לנגדל²⁷ – שיצא חוצץ נגד השיטה שהתקיימה עד אז, וטען כי יש ללמוד את המשפט כפי שלומדים מדעים אחרים. לשיטתו, לימוד משפטי נכון הוא כזה המתבסס על ניתוח פסיקה, זיקוקה לכללים ברורים, והחלתם של אלה על מצבים עובדתיים היפותטיים באופן שיאפשר למשפטן לחזות את פסיקת בתי המשפט בעתיד.²⁸ על פי גישה זו, חינוך משפטי נכון הוא כזה המנחיל לתלמידיו כישורים מסוג זה.²⁹ כך באו אל עולם האקדמיה המשפטית שיטת ה"קייס" הנודעת והשיטה הסוקרטית,³⁰ והן החליפו את ההכשרות המעשיות.

21 William P. Quigley, "An Introduction to Clinical Teaching for the new clinical law Professor: A View from the first floor," 28 *Arkon L. Rev.* 463, 468 (1995).

22 J. Baker, "University College and Legal Education 1826-1976," 1977 *Current Legal Problems* 1 (1977).

23 Frederick Schauer, "Formalism," 97 *Yale L.J.* 509-519 (1988).

24 חשוב לציין שאם לפני מלחמת האזרחים האמריקנית עוד ניתן היה למצוא פסקי דין שנומקו באופן של קידום ערכים ומטרות חברתיות, הנה בא הפורמליזם והעלים את המימד הערכי לחלוטין. ראו גם מנחם מאוטנר, ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי (תשנ"ג).

25 רימלט, הערה 6 לעיל, בעמ' 84.

26 R. Cotterrel, *The Sociology of Law – An Introduction* 196-200 (2d ed., 1992).

27 ראו Stevens, הערה 16 לעיל. כן ראו 45 *U. Pitt. L. Rev.* 1 (1983).

28 Mark Spiegall, "Theory and Practice in Legal Education: An Essay on Clinical Education," 34 *UCLA L. Rev.* 577 (1987).

29 ראו: David Sugarman, "The Legal Boundaries Liberty: Dicey, Liberalism and Legal Science," 46 *Mod. L. Rev.* 102 (1983); David Sugarman, "Legal Theory, The Common Law Mind and the Making of the Textbook Tradition," in *Legal Theory and Common Law* 26 (W. Twining ed., 1986).

30 הרעיון היה שאת כל הידע המשפטי ניתן לארגן בצורה של הצגה מדעית לוגית ורציונלית, ובבסיסו של המשפט נמצאות כמה אקסיומות בסיסיות שמתוכן נגזרים בהדרגה כללים יותר ויותר.

למהפכה החינוכית היה גם פן אישי. אם עד אז התבססה דמותו של המורה האידאלי למשפטים על הניסיון, כעת הפך הניסיון המעשי לחסר כל ערך. יותר מכך: הוא אף נהפך לגורם מפריע, מאחר שהרחיק את המורה מעבודתו האמיתית – שיפור מתמיד של היכולת המדעית לזקק הלכות משפטיות ולהחיל אותן על מקרים בעתיד. המורה האידאלי למשפטים, אליבא דלנגדל, הוא זה המקריש את כל כולו ללימוד תאורטי של המשפט ולא משחית את זמנו ברכישת ניסיון מעשי של ממש.³¹ ההפרדה שביקשו לנגדל וחבריו לעשות בין הפרקטיקה לבין התאוריה "העניקה [לאקדמיה המשפטית] את ההכרה האקדמית ואת המעמד שלא נהנתה מהם קודם לכן".³² גישה זו נדרשה לאקדמיה המשפטית גם משום שמדעיות המשפט הייתה מחויבת המציאות "כתנאי להכרה במונופולין של האוניברסיטאות על החינוך המשפטי הבסיסי".³³

50 שנים מאוחר יותר החלה להישמע ביקורת על הרפורמה הפורמליסטית ששינתה את פניה של האקדמיה המשפטית מקצה לקצה.³⁴ לימים ישויכו מרבית המבקרים לזרם הריאליזם המשפטי (legal realism).³⁵ הריאליסטים סברו שהפורמליסטים טעו כבר בנקודת המוצא שלהם: המשפט אינו מדע ועל כן אין בו תוצאה אחת נכונה שעל המשפטן לחשוף; ההפך הוא הנכון. לדידם מדובר בתופעה רחבה ומורכבת הרבה יותר, המושפעת מגורמים רבים לרבות גורמים חברתיים, גורמים פסיכולוגיים, גורמים כלכליים וגורמים תרבותיים. משום כך לא ניתן לומר שההכרעה המשפטית היא תהליך של יישום ההלכות שנקבעו קודם לכן על מערכת נסיבות עובדתית חדשה, אגב שימוש בכללים טכניים קבועים, שכן ההכרעה נובעת מגורמים רבים הנוגעים לשופטים, לעורכי-הדין ולצדדים המתדיינים – פעמים רבות בלי קשר של ממש להלכות שבהן אנו עוסקים. לדידם של הריאליסטים, הבנה אמיתית של תופעת המשפט מחייבת היכרות עם

ספציפיים. לכן, כשבאים לפתור בעיה משפטית, ראשית מסווגים לאיזה תחום הבעיה שייכת ואחר כך מתחילים להפעיל את הכללים, כמו אלגוריתם מתוחכם, שבו יש לכל שאלה תשובה. השיטות הנזכרות הושתתו על חקירה כזו: במסגרתה היה המרצה פונה לסטודנט ודורש ממנו להסביר מקרה מסוים ומה הכלל המשפטי שלומדים ממנו. אם הסטודנט לא היה מבין נכון את הכלל, המרצה היה מכונן אותו לעבר הפתרון "הנכון". ראו וויזנר, הערה 8 לעיל; כן ראו Stevens, הערה 16 לעיל, בעמ' 52 ואילך.

ובלשונו: "What qualifies a person... to teach law is not experience in the work of the lawyers office, not experience in dealing with the law, not experience in the trial or argument of cause – not experience, in short, in using the law, but experience in learning law". מקור הציטוט אצל James Willard Hurst, *The Growth of American Law*: 256-257, 263 (1950).

רימלט, הערה 6 לעיל, בעמ' 85. ראו גם Alfred S. Konefsky & John Henry Schlegel, "Mirror, Mirror On The Wall: Histories Of American Law Schools," 95 *Harv. L. Rev.* 833 (1982).

שפירא, הערה 19 לעיל, בהערת שוליים 21.

Stevens, הערה 16 לעיל, בעמ' 52 ואילך.

רימלט, הערה 6 לעיל, בעמ' 85; וויזנר, הערה 8 לעיל, בעמ' 371.

כל החומרים האלה: מיהות הצדדים, נסיבות חייהם, עורכי-הדין שהם יכולים לשכור ושהם שוכרים, היחסים שלהם עם השופט, האינטרסים השונים של גורמים שלישיים והשפעתם על ההלכות הנוצרות ועל כללי יישומן.³⁶ התבוננות רק בפסק הדין החלוט הייתה אפוא בעיניהם ראייה חלקית ואף כוזבת של המשפט. לשיטתם, האמת היא שההכרעות המשפטיות נקבעות גם על ידי העדפות ערכיות סמויות, שאותן יש לחשוף.³⁷

אך ברור הוא, שגישה ריאליסטית זו חייבה את החינוך המשפטי לזנוח את המודל הפורמליסטי של החינוך המשפטי – שראה בספריית המשפטים את מעבדתו של המשפטן³⁸ – לטובת חזרה אל המעבדה היחידה שהייתה מהימנה על הריאליסטים: החיים עצמם. הוגים ריאליסטים שונים, ובראשם קרל לואלין³⁹ וג'רום פרנק,⁴⁰ קראו לערוך רפורמה בחינוך המשפטי, שתביא לכך שמשפטני העתיד יוכלו לעמוד על הקשר בין משפט לחברה ויגבשו כבר בלימודיהם תפיסת עולם מציאותית יותר ביחס לאופן פעולתה של מערכת המשפט. שתי מתודולוגיות פדגוגיות הוצעו לטובת הגשמתו של החזון הזה:⁴¹ הראשונה הייתה העיסוק הבינתחומי במשפט, מתוך הנחה שהעשרת לימודי המשפט בתוכנות מתחומים לא משפטיים תיתן לתלמידים כלים להבנת ההקשר החברתי הכולל בו פועל המשפט; המתודולוגיה השנייה שהוצעה הייתה להקים קליניקות משפטיות בתוך בית הספר למשפטים כאמצעי להפנמת המסר הריאליסטי.

ההנחה שעמדה בבסיס ההצעה השנייה הייתה שבאמצעות קליניקות שיעניקו סיוע משפטי לקבוצות נזקקות יוכלו תלמידי המשפטים להבין לעומק את טיבו של "המשפט": הם ייחשפו למרכיבים האמיתיים שמהם עשויה ההכרעה השיפוטית ולא רק לפסק הדין הסופי שלה; הם יפנימו את חוסר-הוודאות המובנה בתוך השיטה; הם יבינו את השפעתם של הגורמים החיצוניים על התוצאה של הליך המשפטי; ובעיקר – בדרך זו הם יוכלו להבין את כובד האחריות המוטלת עליהם כמשפטנים ואת פוטנציאל הכוח

Benjamin N. Cardozo, *The Nature of Judicial Process* (1921); Roscoe Pound, "The Call for a Realist Jurisprudence," 44 *Harv. L. Rev.* 697 (1931).

שם. 37

באחד מנאומיו הידועים ביותר טען לנגדל כי "הספרייה היא עבורנו כמו המעבדות עבור הכימאים והפזיקאים וכמו מוזיאון הטבע עבור האנתרופולוגים... כל החומרים הדרושים למדע המשפט נמצאים בספרים מודפסים". המקור נמצא אצל Arthur E. Sutherland, *The Law at Harvard* (1967) 175.

Karl Llewellyn, "A Realistic Jurisprudence – The Next Step," 30 *Colum. L. Rev.* 431 (1930); Karl Llewellyn, *The Bramble Bush: On Our Law and its Study* (1930).

Jerome N. Frank, "A Plea for Lawyer Schools," 56 *Yale L.J.* 1303 (1947).

Karl Llewellyn, "On What is Wrong with So-called Legal Education," 35 *Colum. L. Rev.* 651 (1935).

שיש להם להביא לרפורמות של ממש בחברה.⁴² במילים ברורות יותר: ההצעות המפורטות שהעלו ההוגים הריאליסטים ראו בקליניקות המשפטיות פורומים לימודיים שבהם יכולים תלמידי המשפטים לגבש תובנות אלו באופן משלים להרצאות פרונטליות שניתנו באולמות הלימוד.⁴³ ג'רום פרנק אף הגדיל לעשות וקרא להפיכת בתי הספר למשפטים ל"בתי ספר קליניים לעורכי-דין".⁴⁴

למרות שהתובנות הריאליסטיות קנו להן בהמשך אחיזה אצל חלק ממלומדי המשפט, ולמרות שהמתודולוגיה הראשונה – העשרת המשפט בתובנות מדיסיפלינות אחרות – קיבלה לגיטימציה בשלב מאוחר יותר באקדמיה המשפטית (בין באמצעות שילוב של תכנים ותובנות מדיסיפלינות אחרות בקורסים משפטיים רבים ובין בעידוד שניתן לתלמידי משפטים להרחיב את לימודיהם גם בלימודים לבר-משפטיים⁴⁵), גורלה של המתודולוגיה השנייה – הקלינית – היה שונה. למעט במקומות ספורים,⁴⁶ החינוך הקליני כשל מלתפוס את המקום הראוי לו על פי חזונו של פרנק וחבריו.⁴⁷ זה גם היה גורל קריאתם של הריאליסטים להחזיר לאקדמיה מורים בעלי ניסיון פרקטי.⁴⁸

בשנות ה-50 החל להסתמן שינוי ביחס לחינוך המשפטי הקליני, וזאת בעקבות לחצים שהפעילה קואליציה רבת-כוח של גורמים מחוץ לאקדמיה המשפטית: לשכת

42 הריאליסטים דיברו מפורשות על רחימת המשפט לקידומה של רפורמה חברתית. לסקירה כללית בנושא ראו Joel F. Handler, *Social Movements & the Legal System – A Theory of Law Reform and Social Change* (1978).

43 ראו גם David Sugarman, "Is the Reform of Legal Education Hopeless? Or, Seeing the Hole instead of the Doughnut," 48 *Mod. L. Rev.* 728 (1985).

44 Jerome N. Frank, "Why Not a Clinical Lawyer Schools," 81 (8) *U. Pa. L. Rev.* 907 (1933). כן ראו Frank, הערה 40 לעיל, בעמ' 1321.

45 ביטוי לכך הוא מספרם הרב של מסיימי התוכניות המשותפות (לתואר בוגר נוסף על זה של משפטים) בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית (לא כולל תלמידים שלמדו במקביל תואר שני במנהל עסקים): בשנת תשנ"ט סיימו 10% מהבוגרים תוכניות משותפות; בשנת תש"ס – 11.5%; בשנת תשס"א – 16.9%; בשנת תשס"ב – 13.7%; בשנת תשס"ג סיימו 18% מהבוגרים תוכניות אלה, וכיום 25% מהלומדים בפקולטה בכל שנתון לומדים במסגרת תוכניות אלו. ראו גם עמ' 82-85 בשנתון הפקולטה למשפטים (תשס"ד-2004).

46 Dominic R. Vetri, "Educating the Lawyer: Clinical Experience as an integral Part of Legal Education," 50 *Or. L. Rev.* 51, 58 (1970).

47 Preble Stolz, "Clinical Experience in Legal Education; Why Has It Failed?," in *Clinical Education and the Law School of the Future* 54, 60 (Edmund W. Kitch ed., 1970).

48 רימלט מסבירה זאת בכך שהחזון הקליני איים על מעמדם של המורים המסורתיים למשפטים. "הקריאה להקמת קליניקות משפטיות בתוך בתי הספר למשפטים היוותה קריאת תגר לא רק על תוכנו של החינוך המשפטי אלא גם על קבילותה של שיטת ההוראה המשפטית המקובלת ועל דמותו הראויה של המורה למשפטים. אימוץ המצע הקליני הזמין כניסתם של כוחות חדשים... וסיכן את ההיררכיה המסורתית שבין תיאוריה לבין פרקטיקה ואת המעמד האקדמי שנילווה לה שמלומדי המשפט ביקשו לשמר". רימלט, הערה 6 לעיל, בעמ' 88.

עורכי-הדין האמריקנית; שופטים בבתי המשפט (ובראשם נשיא בית המשפט העליון); ארגוני החברה האזרחית האמריקנית⁴⁹ ורשויות הממשל שהכריזו באותה עת על מלחמה בעונו. הראשונים ביקרו את רמת המוכנות הנמוכה של תלמידי המשפטים, שלטענתם מגיעים בסוף לימודיהם לעבודה המעשית חסרי כל ידע ומיומנויות רלבנטיות.⁵⁰ סברתם הייתה שהתוכניות הקליניות יהיו כלים נוחים להקניית מיומנויות (skills) והכשרה מעשית למשפטני העתיד. אליהם הצטרפו, כאמור, גורמים שביקשו לרתום את הפקולטאות למלחמה בעונו.⁵¹ האחרונים ראו בתלמידי הקליניקות המשפטיות מאגר זול ומייד של כוח עבודה משפטי שיכול לספק סיוע משפטי הולם לנוקמים.

כתוצאה מלחצים אלה הוקמו קליניקות משפטיות כמעט בכל בתי הספר למשפטים בארצות-הברית, אלא שאליה וקוץ בה: החזון הקליני של הריאליסטים לבש כעת לבוש רדוד למדי, כבעל שני יעדים בלבד: "הכשרה מעשית" ו"תרומה לקהילה" של המשפטנים.⁵² הרכיב הפדגוגי – שהיה מרכזי בתפיסתם של ג'רום פרנק וחבריהם – כמעט ונעלם לגמרי,⁵³ והעלמותו הותירה את הקליניקות כסרח עודף לא שייך בנוף האקדמיה המשפטית.

רק בשנות ה-80, כאשר הצטרפו אל הריאליסטים חסידי הלגליזם הליברלי⁵⁴ (שראו במשפט כלי חשוב לפתרון בעיות חברתיות רבות ולקידום שוויון חברתי⁵⁵), החלו יותר

49 להסבר בסיסי של מונח "החברה האזרחית" (civil society) ראו בנימין גדרון, מיכל בר וחנן כץ, המגזר השלישי בישראל – בין מדינת רווחה לחברה אזרחית 38-49 (2003). לתיאור מרתק של החברה האמריקאית בהקשר זה ראו Robert Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (2000).

50 נשיא בית המשפט העליון Burger עמד על כך מפורשות כשקבע כי: "The modern law school is not fulfilling its basic duty to provide society with people counselors and advocates to meet the expending needs of our changing world... The shortcomings of today's law graduate lies not in a decent knowledge of law but that he has little if any training in dealing with facts or people – the stuff of which cases are really made." Vetri, הערה 46 לעיל, בעמ' 59-60. ראו גם Herman Schwartz, *The Burger Years: Rights & Wrongs in the Supreme Court, 1969-1986* (1990).

51 בראשם עמדה "המועצה לחינוך משפטי לאחריות מקצועית", גוף רב-עוצמה בעל משאבים רבים שהקימה קרן פורד, ונקרא בלע"ז CLEPR (ראשי תבות של Council for Legal Education for Professional Responsibility). לתיאור מפורט של עבודת המועצה ראו Philip G. Scharg & Michael Meltsner, *Reflections on Clinical Legal Education* 15-75 (1998). כן ראו Grossman, הערה 17 לעיל, בעמ' 173.

52 רימלט, הערה 6 לעיל, בעמ' 89.

53 Paul D. Carrington, "Butterfly Effect: The Possibilities of Law Teaching in Democracy," 41 *Duke L.J.* 741, 776-786 (1992).

54 ראו Kalman, הערה 10 לעיל; כן ראו Scharg & Meltsner, הערה 51 לעיל, בעמ' 310-317.

55 חשוב לציין שבסוף שנות ה-70 – וביתר שאת בעידן רייגן – השתנתה הגישה, וחסידי הגישה הביקורתית למשפט (critical legal studies) סברו שאין בכוחו של המשפט לעשות כן; יתר על

ויותר בתי ספר למשפטים לאמץ את המשנה הריאליסטית במלואה⁵⁶ ולהפוך את הקליניקות המשפטיות לפורומים פדגוגיים שבהם התלמידים לומדים את המשפט⁵⁷ ומפנימים את אחריותם כסוכניו המורשים.⁵⁸ ההצלחה באה לידי ביטוי הן ביצירה קלינית משפטית ענפה⁵⁹ והן במספרם הרב של הפרופסורים הקליניים בבתי הספר השונים.⁶⁰ עם זאת, לא הייתה זו הצלחה שלמה: עד היום הפרופסורים הקליניים נתפסים כנחותים ביחס לחבריהם ה"אקדמיים", ובמרבית המקומות החינוך הקליני אינו ניצב בשדרת היצירה המרכזית של הפקולטות למשפטים.⁶¹

במובנים רבים, תהליך דומה עבר גם על החינוך המשפטי הישראלי.⁶² למורשת האנגלו-אמריקנית (שביססה, כאמור, את התפיסה הפורמליסטית של המשפט⁶³) התווספו שתי השפעות מקומיות ייחודיות. הראשונה נבעה מטיבה של ההשכלה המשפטית בארץ-ישראל המנדטורית, שאופיינה כ"הכשרה מקצועית טכנית" גרידא⁶⁴ (בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב, שבמסגרת מטרתו להקנות "השכלה

כן: הם הדגישו את הטענה שהשימוש בכלי המשפטי כשלעצמו מסייע לכוון תודעה כזבת שמשרתת את האינטרסים של בעלי הכוח ומנציחה את שלטונם.

Robert J. Condlin, "Clinical Education in the Seventies: An Appraisal of the 56
A. Bradney, Decade," 33 *J. Legal Educ.* 604 (1983).
Lthiaur מצב הדברים באנגליה ראו, *Conversation, Choices and Chances: The Liberal Law School in The Twenty-First Century* 4 (2003).

Anthony G. Lthiaur מיוחד (ומרתק) של התפתחות החינוך הקליני עד אמצע שנות ה-80 ראו 57
Amsterdam, "Clinical Legal Education – A 21st Century Perspective," 34 *J. Legal Educ.* 612 (1984).

Vetri, הערה 46 לעיל, בעמ' 57. 58
59 לאתר מעולה המרכז את העבודות הטובות ביותר בתחום, ומנוהל על ידי פרופ' Karen Czapanskiy מאוניברסיטת מרילנד, ראו www.law.ab.umd.edu/clinic/clinedu (נבדק לאחרונה ב 1.2.2004).

60 וכך, למשל, נוסד ה-Clinical Legal Education Assosiation, המונה מאות קלינאים ברחבי ארצות-הברית.

61 ראו וויינר, הערה 8 לעיל, בעמ' 375 ואילך. כן ראו Laura G. Holland, "Invading the Ivory Tower: The History of Clinical Education at Yale Law School," 49(4) *J. Legal Educ.* 504 (1999).

62 להרחבה ראו מנחם מאוטנר, על החינוך המשפטי (תשס"ב). לגרסה דומה ראו Menachem Mautner, "Legal Education in Transition: The Israeli Law School – Between the University, the Bar and the Courts," 13 *Tel Aviv University Studies in Law* 271-298 (1997).

63 אסף לחובסקי, "החינוך המשפטי בארץ ישראל המנדטורית", עיוני משפט כה 291, 301 (תשס"ב).

64 הדבר היה נכון בעיקר ביחס לבית הספר הממשלתי למשפט בירושלים, שמטרתו המוצהרת הייתה "להכשיר עורכי דין... ולא לספק להם כלים מתחום מדעי החברה להבנת המשפט בהקשרו החברתי", שם, בעמ' 301.

מושלמת במדעי החברה, המשפט, הכלכלה והמסחר" כלל קורסים בעלי אוריינטציה חברתית יותר, נתפס כגורם בעל רמה מדעית נמוכה – ולכן, באופן פרדוקסלי, דווקא חיזק את הפורמליזם המשפטי באקדמיה שנוסדה לאחר קום המדינה וביקשה להתבדל ממנו⁶⁵). השנייה הייתה השפעתה של האקדמיה המשפטית הגרמנית, שרבים מבוגריה השתלבו בממסד הישראלי. האחרונה התאפיינה לא רק בפורמליזם משפטי מובהק אלא גם בהוראת "מדע המשפט כמדע מדויק בהוראתו החדשה של מושג זה: מדע שנתוניו שרירים בכל מצב ויישומו המעשי הוא עניין של מיומנות טכנית גרידא"⁶⁶. זו הסיבה שנשלל שם תפקידם "של הפרופסורים למשפטים כמעצבי מדיניות וכלוחמים חברתיים"⁶⁷, שהמשפט לא נתפס ככלי לביקורת חברתית ופוליטית⁶⁸, ושהשפעות ה"כלכלה, הסוציולוגיה והפסיכולוגיה נותרו דרך כלל מחוץ לקוריקולום המסורתי"⁶⁹. מצב דברים זה הנחיל לאקדמיה המשפטית הישראלית מורשת שכונתה בצדק על ידי פרופ' מאוטנר "דוקטרינליסטית"⁷⁰.

רק אחרי כארבעה עשורים עברה האקדמיה הישראלית מתפיסה דוקטרינליסטית פורמליסטית⁷¹ זו לתפיסה "לא פורמליסטית"⁷², ואחד הביטויים לכך הוא העיסוק הבינתחומי שפשה בה⁷³. בדומה, גם בחינוך המשפטי הישראלי נזנח תחילה הרכיב הקליני⁷⁴ ובשלב מאוחר יותר הודגשו בעיקר רכיבי ההכשרה המעשית והתרומה לקהילה. מרבית הקליניקות נתפסו כ"משרד עורך-דין פדגוגי" או כ"ארגון זכויות אדם פדגוגי", שגם אם הוא ממוקם פיזית בבניין הפקולטה למשפטים הוא שייך תפיסתית

- 65 שם, בעמ' 334.
- 66 עלי זלצברגר ופניה זלצברגר-עוז, "המסורת הגרמנית של בית המשפט העליון בישראל", עיוני משפט כא 272, 259 (תשנ"ח).
- 67 שם, בעמ' 271.
- 68 שם, בעמ' 274.
- 69 שם, בעמ' 273.
- 70 מנחם מאוטנר, "מעבר לסובלנות ולפלורליזם: הפקולטה למשפטים כמוסד רב תרבותי", עיוני משפט כה 255, 253 (תשס"ב).
- 71 ראו, למשל, שניאור זלמן פלר, "על הוראת המשפט", משפטים י 3 (תש"ס); כן ראו יצחק אנגלרד, "הרהורים על הפקולטה למשפטים", משפטים יב 217 (תשמ"ב).
- 72 מנחם מאוטנר, "הפקולטה למשפטים: בין האוניברסיטה, לשכת עורכי הדין ובתי המשפט" בתוך ספר השנה של המשפט בישראל 1 (תשנ"ג). לדעה המתנגדת לתיאור זה של מצב הדברים ראו אריאל בנדור, "משפט מנהלי והמציאות", מחקרי משפט טו 365, 374 (תש"ס).
- 73 מאוטנר, שם. ראו גם את קריאתו של פרופ' אוריאל פרוקציה לעיסוק בינתחומי במשפט כדי להבין את הדרך שבה פועלת באמת מערכת המשפט. לדבריו, מדע המשפט הוא מדע ריק המשול לבועות סבון, ועל כן אין לו זכות קיום אוטונומית. אוריאל פרוקציה, "בועות משפט", משפטים כ 9 (תש"ן).
- 74 רימלט, הערה 6 לעיל, בעמ' 96-100.

דווקא לגורמים הנמצאים הרחק משערי האקדמיה: עורכי-הדין הציבוריים⁷⁵ או הפרטיים.⁷⁶ רק בשנים האחרונות חל מהפך של ממש בחינוך המשפטי הקליני בארץ: הוא חדר לכל בתי הספר, נהפך בחלק מהם לחובה (באוניברסיטת בר-אילן), ומתחילה להיווצר התמקצעות של המורים הקלינאים. כיום אין ולו פקולטה אחת למשפטים שאין בה קליניקות משפטיות.

ג. עיצוב הקליניקות המשפטיות באוניברסיטה העברית

1. הבחירה – הקליניקה כמעבדה לחקר המשפט ולפיתוחו

הקליניקות המשפטיות של האוניברסיטה העברית – המבוססות על התשתית הפדגוגית-רעיונית של הריאליזם המשפטי, כפי שזו באה לידי ביטוי בעיקר במשנתם של פרנק ולואלין – מבקשות להגשים את ארבעת היעדים שזכרו עד כה: לתרום לקהילה שבסביבת האוניברסיטה; להוות מסגרת הכשרה מעשית לתלמידי הפקולטה; לממש את המתודולוגיה הפדגוגית כמעבדה שבה חוקרים התלמידים מהו המשפט ולחנך לאחריות חברתית כחלק מהמקצוענות המשפטית.⁷⁷ מובן שלא ניתן להגשים במידה שווה את היעדים כולם; במובנים רבים האחד אף עלול להוציא את השני. כך, למשל, לו מטרת הקליניקה הייתה רק זו הראשונה – תרומה לקהילה בדרך של מתן סיוע משפטי איכותי חנם לאוכלוסיות הנזקקות – כי אז היה עליה לקלוט תלמידים רבים ככל האפשר, שיוכלו להגיש סיוע משפטי רב ככל שניתן. כמו כן, אם זו אכן המטרה המרכזית, ראוי היה לנצל את מרבית שעותיהם של התלמידים למתן אותו סיוע גם במחיר של ויתור על ניהול דיונים תאורטיים – שאינם נדרשים לצורך ביצוע העבודה המעשית עצמה – בכיתה. כמו כן, אם זה היעד המרכזי, הרי שמבחינת קהל הלקוחות הפוטנציאליים עדיף שהתלמידים יעשו שוב ושוב את אותה עבודה, ירכשו בה מיומנות, וכך יעניקו את הסיוע הטוב ביותר האפשרי – גם במחיר שעמום לתלמידים עצמם. מנגד, אם המטרה המרכזית היא דווקא השנייה – קרי: מתן מיומנויות וכלים מעשיים לתלמידים – או אז כדאי דווקא לחשוף אותם לפעילויות משפטיות רבות ככל האפשר, בדרך שתתרום

75 Austin Sarat & Stuart Scheingold, "Cause Lawyering and the Reproduction of Professional Authority: An Introduction," In *Cause Lawyering – Political Commitments and Professional Responsibilities* 3 (Austin Sarat & Stuart Scheingold eds.).

76 להבחנה בין שני הסוגים ראו יואב דותן, "עורך הדין, המטרה הציבורית והלקוח האינדיבידואלי", עיוני משפט כג 697, 698 (תש"ס). להרחורים ביחס לתקפות החלוקה ראו יובל אלבשן, "על נפקדות הצדק החברתי בחינוך המשפטי בישראל", עלי משפט ג 14 (תשס"ד).

77 להרחבה ביחס ליעדים השונים ובמיוחד בנוגע להכשרה המעשית (lawyer technique goal) ראו Anthony V. Alfieri, "The Politics of Clinical Knowledge," 35 *N.Y.L. Sch. L. Rev.* 7 (1990).

פחות לקהילה אבל תלמד אותם הרבה יותר. במקרה כזה גם לא ברור מדוע יש להתמקד באוכלוסיות מוחלשות דווקא, שכן כדימוי שמשקף את המציאות נכון יותר היה להתמקד דווקא באוכלוסיות מועצמות יותר, שמזכירות במאפייניהן יותר את הלקוחות העתידיים של המשפטים. באופן דומה, לו המטרה הייתה רק לתפקד כ"מעבדה לחקר המשפט" (כפי שיובהר בהמשך), משמעות הדבר הייתה שעיקר המשאבים יושקעו בתלמיד ובתהליך ההבנה וההפנמה שהוא יעבור, על חשבון זמן הטיפול בפונים לקבלת הסיוע המשפטי. כמו שנאמר, לא ניתן לממש את כל היעדים שהוזכרו במידה שווה. כמו בכל תחום אחר, גם כאן נדרש סדר עדיפויות.

אשר על כן קבענו כי המטרות המרכזיות והראשונות במעלה של הקליניקות המשפטיות הן המטרה הפדגוגית והמטרה המחקרית.⁷⁸ הקליניקה המשפטית צריכה להיות בראש ובראשונה "מעבדה לחקר המשפט ולפיתוחו". במסגרתה מבררים משפטי העתיד מהי תופעת "המשפט" על הקשר החברתי. הם חוקרים ומנתחים את ההיבטים החברתיים, התרבותיים והאתיים של העבודה עם אוכלוסיות הפונים לקליניקה, ולאחר מכן דנים באופן מבוקר במשמעויות של גילויים אלה על מקצוענות המשפטית ועל אחריותם החברתית.⁷⁹ לא למותר לציין, כי במתן עדיפות זו אין כדי לייתר את שאר המטרות, ובעיקר אין בה כדי להמעיט בחשיבותה של התרומה לקהילה; נהפוך הוא: כפי שיעלה מהמשך הדיון, להערכתי העדפה זו משרתת היטב אף את מי שסובר כי זו צריכה להיות המטרה הראשונה במעלה.

2. משמעותה של בחירה זו על אופן פעולתן של הקליניקות

על בסיס זה עוצבו הקליניקות המשפטיות הפועלות כיום באוניברסיטה העברית.⁸⁰ הלימודים בכל אחת מהקליניקות כוללים עבודה מעשית בהיקף של כחמש שעות

78 מעבר לתרומה לחינוך המשפטי, הקליניקות אמורות להרים תרומה גם לחקר המשפט עצמו. לתיאור המתודולוגיות הקליניות ראו Gary Bellow, "On Teaching the Teachers: Some Preliminary Reflections on Clinical Education as a Methodology," in *Council on Legal Education For Professional Education, Clinical Education For Law Students* 1 (1973).

79 אף שמתחייב כי המורה הקליני, כמו שבא מרקע של רפורמיזם חברתי-משפטי, יחזיק מראש בתפיסת עולם המחייבת הכרה באחריותו החברתית של המשפטן, אין היא אמורה להכתיב את ניהול הדיון ופתיחותו ביחס לגישות השוללות אחרות כזו; יתר על כן: אין בהכרח באחריות חברתית כדי לחייב עמדה ערכית א-פריורית כלשהי (שכן אחריות כזו עשויה להוביל בעלי תפיסת עולם ניאו-ליברלית, למשל, לשחרר את החברה מכבליה של רגולציית החוק לטובת קיום שוק חופשי ככל שניתן).

80 כיום פועלות קליניקה לעריכת-דין קהילתית, קליניקה לסיוע לנשים נסחרות, קליניקה לייצוג בני נוער; קליניקה לסנגוריה ציבורית, קליניקה לרווחה תעסוקתית, קליניקה לסיוע לנשים נפגעות אלימות מינית וקליניקה לסיוע משפטי אזרחי. עוד פועלות שתי תוכניות קליניות: עזרה משפטית בארגוני זכויות אדם ותוכנית "דיני רחוב" (street law). לפירוט התכנים שבהן עוסקת

שבועיות; וכן השתתפות בשיעור שבועי ובמפגשי הנחיה אישיים, בהיקף של כשעתיים שבועיות, עם עורך-הדין המנהל את הקליניקה. העמדת היעד הפדגוגי בראשון במעלה הכתיבה מספר קטן של תלמידים (כ-12 תלמידים בממוצע בכל קליניקה), מספר קטן (יחסית) של מקרים המחייבים עבודה ממושכת לטיפול, והקדשת זמן עבודה ניכר של הקליניקה לחניכת התלמידים ולחשיפתם לכל מגוון הפעילויות הנדרשות לשם הכרת תחום העבודה של הקליניקה: החל בקליטת לקוחות, המשך בייצוג בפני ערכאות משפטיות וגופים אחרים, וכלה במאבקים ציבוריים לשינוי מדיניות. העמדת שאר המטרות כמשניות למטרה זו מבהירה גם מדוע הקליניקות מתמקדות לא בעבודה משפטית ציבורית (public interest lawyering) דוגמת הגשת עתירות לבג"ץ, שבמסגרתה עלול התלמיד לעבוד על תיק אחד בלבד במשך כל השנה, אלא בעבודה פרטנית (person to person), שחושפת את התלמיד לפונים ולתחומי משפט רבים ככל האפשר – עבודה שמתבצעת בשטח ממש.

הבחירה ביעד זה משפיעה גם על דמותו הראויה של הקלינאי כמי שיכול לנהל מעבדה (במובן זה שהוא מחייבת אותו לשלב בדמותו-שלו יכולת ללמד תאוריה עם ניסיון פרקטי עשיר),⁸¹ וגם על המשימות שהקליניקות בוחרות לעסוק בהן. כאמור, לא פעם ביקשו הקליניקות המשפטיות להשתלב בנוף החברה האזרחית שמחוץ לאקדמיה באופן שהן חיקו מודלים של ארגוני לזכויות אדם הפועלים מחוץ לאקדמיה.⁸² לטעמי, זוהי החמצה: הקליניקות אינן – ואינן צריכות להיות – "ארגון זכויות אדם פדגוגי" בדומה לאלה הקיימים בחוץ. היתרון המרכזי הגלום באקדמיה הוא האפשרות ליצור מודלים שונים של עריכת-דין למען מטרה ציבורית⁸³ – שונים ואחרים מאלה שכבר מצויים ומוכרים על ידי העוסקים בתחום. במובן זה, הקליניקה היא מעבדה שבה נוסף על חשיפתה של תופעת המשפט, מיוצרות בה כל העת גם מתודות שונות לעיסוק בעריכת-דין בכלל ובעריכת-דין ציבורית בפרט. על הקלינאי המשפטי לשאוף לא לחקות את הנעשה בחוץ אלא דווקא ללכת למקומות החשוכים, לאזורי-הספר

כל קליניקה ראו את אתר האינטרנט של הקליניקות: <http://law.mscc.huji.ac.il/law1/clinics/> (נבדק לאחרונה ב 1.7.04).

81 כלומר: המורה נדרש להעביר גם את הידע התאורטי וגם את הידע הפרקטי הנדרשים. בחירה בקלינאי מסוג זה מתיישבת עם חוסר-ההבחנה הריאליסטית בין פרקטיקה לתאוריה, ובמיוחד עם התפיסה שהפרקטיקה אינה נחוצה ביחס לתאוריה. זאת, להבדיל מקליניקות הפועלות במוסדות אחרים בארץ, שבהן מתחלקים תפקידי ההוראה בין עורך-הדין שפועל "בשטח" לבין מורה אקדמי האחראי על הצד התאורטי. ראו רימלט, הערה 6 לעיל, בעמ' 88 ואילך.

82 רימלט ציינה במאמרה כי "הקליניקה לזכויות אדם ואזרח (שהוקמה באוניברסיטת תל אביב) שאבה את הגדרתה מגוף קיים ופעיל בתחום זכויות האזרח (האגודה לזכויות האזרח) ומטרתה הייתה להעתיק את סוג הפעילות המשפטית הזו אל בין כתליה של הפקולטה למשפטים". רימלט, הערה 6 לעיל, בעמ' 105-106.

83 להגדרת המושג "עריכת דין למטרה ציבורית" ראו Sarat & Scheingold, הערה 75 לעיל.

המשפטיים, ולבדוק מה ניתן לעשות שם ובאיזו דרך.⁸⁴ האכסניה האקדמית ועיקרון החופש האקדמי (שהוא מנשמת-אפה) פוטרים את הקליניקות מהכורח להגיש קבלות מיידיות לתורמים המממנים את פעילותה. באופן זה מתאפשרים יצירות מחשבתיות, ייצור מתודות עבודה משפטיות חדשות⁸⁵ ונטילת סיכונים שרק בהם טמונים הסיכויים האמיתיים לחולל שינוי.⁸⁶ כך, למשל, מתבצע במסגרת הקליניקה לסחר בנשים מחקר מקיף בנושא לקוחותיה של תעשיית המין בישראל, שבמסגרתו הוגשה הצעת חוק לשינוי דיני העונשין כך שיאפשרו להפליל לקוחות שהיו מודעים לתנאי הכליאה של הנשים הנסחרות ולא עשו דבר להצילן. כך גם, למשל, מתנהל מחקר במסגרת הקליניקה לרווחה תעסוקתית בכל הקשור לחקיקה החדשה במסגרת תוכניות הממשלה "מרווחה לתעסוקה"⁸⁷ ולהשפעתה על חייהם של דורשי העבודה, ועוד כיוצא באלה מחקרים. הדוגמה האחרונה גם ממחישה את הכורח במחקר שדה שיכול להיערך כמעט אך ורק בגופים שאינם נדרשים לתרומות מבעלי הון באופן ישיר, שכן תוצאותיו של מחקר זה עשויות להיות מנוגדות א-פריורי לאינטרסים של אותם בעלי הון. מכאן, שמלכתחילה יהיה זה קשה ואף בלתי-אפשרי לגייס משאבים למימון מחקר שטח ממין זה שלא בין כותלי האוניברסיטאות.

3. יתרונותיה של המעבדה הקלינית לאקדמיה המשפטית

(א) הקליניקה ככלי פדגוגי

כמעבדה, הקליניקה המשפטית חושפת את התלמיד לחומרים שמהם עשויים החיים בכלל וחיי המשפט בפרט. חיים אלו מורכבים, למרבה הצער, גם מהפרות של זכויות האדם. בדרך זו נחשף גם התלמיד לדרך המעוותת שבה מתורגמים תדיר ערכי היסוד של השיטה המשפטית לשפת היומיום הרווחת ברחוב הישראלי. לשיטתנו, תשיפה זו

84 ראו גם Gerald P. Lopez, "The Work We Know so Little About," 42 *Stan. L. Rev.* 1 (1989).

85 כך, למשל, הצליחה להתפתח גישה של עריכת-דין קהילתית הנוקטת שיטות של העצמה משפטית. (ראו William P. Quigley, "Lawyering for Empowerment of Community Organizations," 21 *Ohio L. Rev.* 455 (1990). זאת, מאחר שהעצמה היא תהליך ארוך שפירותיו מתקבלים, אם בכלל, רק זמן רב לאחר תחילת העבודה – להבדיל מייעוץ משפטי בשיטה המסורתית, שאת פירותיו ניתן לקטוף תוך זמן קצר. אף שברור כי פירות ההעצמה עדיפים עשרות מונים על טיפול משפטי, שלא פעם מחליש את הפונים עקב התלות הנוצרת בינם לבין עורך-הדין המבקש לסייע להם, הרי שבהיעדר משאבי זמן וממון, עבודה בשיטות מעצמות היא כמעט בלתי-אפשרית.

86 ראו Carrie Menkel-Meadow, "The Legacy of Clinical Education: Theories about Lawyering," 29 *Clev. St. L. Rev.* 555 (1980).

87 מה שמכונה בשפת העם "תוכנית וויסקונסין". להבהרה מושגית ראו מרב שביב, "מהבטחת הכנסה להבטחת תעסוקה" – דו"ח סיוע מקצועי בחו"ל (1999).

נדרשת כדי להפנים באמת את הכורח בהגנה על זכויות האדם.⁸⁸ רק כאשר תלמיד המשפטים מגיע לשטח, פוגש אנשים בשר ודם שזכויותיהם הופרו, ומרגיש בבטן (המתהפכת) ובלב (שנדקר) את משמעותן של ההפרות – רק אז הוא מבין באמת את חשיבותן של זכויות האדם. הבנה והפנמה כאלו, המכוונות לב שיידקר, עיניים שיראו ובטן שתתהפך (המצטרפים אל היידע שכבר נרכש באולמות ממוזגים)⁸⁹ מושגות בעיקר אגב יציאה לשטח.⁹⁰ כפי שהורגש בראשית הדברים, זוהי הפנמה חיונית והכרחית עבור מי שמאמין שמשפטנות אינה רק טכנאות משפט, והמשפט אינו רק "שירות" אלא בעיקר "שליחות" המקפלת בתוכה אחריות חברתית.⁹¹

(ב) הקליניקה ככלי מחקרי

המעבדה הקלינית משרתת את האקדמיה לא רק במסגרת תפקידה הפדגוגי כמוסד מכשיר ומחנך תלמידים אלא גם במסגרת תפקידה כמוסד מחקרי. כלי מחקרי זה עונה על חסר של ממש באקדמיה המשפטית, שהיא אשמה בשנים האחרונות בעריכת מחקרים לא מבוססים.⁹² פרופ' רון שפירא כתב, כי "ישנם די והותר עניינים שהכל מסכימים... שהם ניתנים לבדיקה אמפירית ושיש לייחס להם השפעה מכרעת על התוצאות המשפטיות, ואשר איש אינו בודק אותם, וישנם כלים די הצורך לניסוח דין עמום פחות

88 ראו, בהקשר דומה, Alan Stone, "Legal Education on the Couch," 85 Harv. L. Rev. 392 (1971).

89 Donald J. Weidner, "The Crisis of Legal Education: A Wake up Call for the Faculty," 47 J. Legal Educ. 92, 103 (1997).

90 Kent D. Syverud, "Taking Students Seriously: A Guide for New Law Teachers," 43 J. Legal Educ. 247 (1993).

91 Karen L. Loewy, "Lawyering for Social Change," 27 Fordham Urb. L.J. 1869 (2000). כאמור בתחילת המאמר, אחריות זו אינה מכוונת דווקא להצדקת תפיסת עולם "חברתית" כזו או אחרת, אלא היא מכוונת לעצם לקיחת האחריות על תוצאות העבודה המשפטית, יהיו תפיסת העולם ויעדיה אשר יהיו. Louise G. Trubek & Elizabeth Kronsberger, "Critical Lawyers: Social Justice and the Structures of Private Practice," In *Cause Lawyering – Political Commitments and Professional Responsibilities* 201 (Austin Sarat & Stuart Scheingold eds.).

92 ראו, למשל, Richard A. Posner, *The Problematics of Moral and Legal Theory* (1999). פוזנר הצביע על כך שטיעונים משפטיים רבים הם עמומים באופן מובנה ומנותקים מהמציאות שעליה הם מסתמכים. זהו, בדרך כלל, גורלן של טענות בנוגע לתועלתן של הסדר כזה או אחר לציבור הכללי וכיוצא באלה. לשיטתו, מלומדי משפט רבים מגדירים לא פעם מושגים שונים כעמומים מעצם טיבם כתירוץ לעובדה שאין הם עורכים בדיקות אמפיריות או אחרות כדי לבדוקם. פרופ' רון שפירא הוסיף שלא פעם המשפט הוא אף גורם מעכב "בעריכת בדיקות עובדתיות מסוג זה משום שהוא מתעל את הדיון ללהטוטים מילוליים נטולי-פשר או, במקרה הטוב, לדיון במודל מיקרו-כלכלי שהנחותיו אינן מעוגנות בבדיקה אמפירית. משום כך, טעון משפט, וטעון משפטי-תיאורטי בפרט, איננו משכנע את הקורא או המאזין, והוא נראה כמשחק רטורי עקר או כחלקלקות לשון של עורכי דין, בנוסח ההתפלמסות הסכולסטית"; שפירא, הערה 19 לעיל, בעמ' 843.

מן הדין הנוכחי, אולם הם אינם מופעלים.⁹³ הימנעות זו "פוגמת למדי בדיון המשפטי",⁹⁴ שכן "חלקים רבים מדי מן הדיונים המשפטיים והתורת-משפטיים כוללים טענות בעלמא, שאינן ניתנות להפרכה או לאישוש, שברי טעון, הקדמות לטענות שאינן מפותחות למסקנות, מסקנות בלתי מבוססות ומלל עקר שאיננו מגביל כמעט את היצע הפרשנויות הקבילות שלו".⁹⁵ הקליניקה כמעבדה לחקר המשפט עשויה לענות על חלק מהצורך המחקרי הזה⁹⁶ כפרדיגמת מחקר אחת מני רבות, התורמת למחקר המשפטי שנערך בין כותלי האקדמיה המשפטית,⁹⁷ ו"מתוך גישה של חתירה להשגת דעת לשמה על תופעות המשפט".⁹⁸

החשיבות של יצירת מחקר משפטי העוסק במציאות הישראלית, ב"כאן ועכשיו", היא אקוטית גם על רקע המגמה שאנו עדים לה בעשור האחרון – לתמרץ חוקרים לפרסם את מחקריהם בחו"ל.⁹⁹ מגמה זו מכוונת את החוקרים – בעיקר הצעירים המועמדים עדיין לשיפוט על ידי חבריהם – לכתוב על נושאים שעשויים לעניין כותבי-עת בחו"ל, קרי: להתרחק ככל האפשר מניתוחים של המשפט הישראלי. כך מועצם הפער שבין האקדמיה המשפטית הישראלית לחברה הישראלית. מחקר המתבצע בקליניקות עונה בהכרח על צורך זה ומחבר מחדש את האקדמיה לקהילה שבה היא נמצאת. לא למותר לציין כי אין בכך כדי לפגוע בכתיבה לכתבי-העת המקצועיים בחו"ל,¹⁰⁰ כחלק מהקהילה המשפטית-קלינית האקדמית הבינלאומית.¹⁰¹

מעניין לציין, שדווקא באוניברסיטה העברית עמדו על חסר זה עוד טרם כינונה הרשמי של הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית. היה זה פרופ' גד טדסקי, מי שכונה לימים "אבי המשפט כדיסציפלינה אקדמית בישראל",¹⁰² שצייד כבר בשנות ה-40 ב"מחקר אינדוקטיבי על חיי המשפט",¹⁰³ בטוענו כי "ברכו המשפטן את תשומת

- 93 שפירא, שם, בעמ' 843.
- 94 Weidner, הערה 89 לעיל.
- 95 שפירא, הערה 11 לעיל בעמ' 269.
- 96 ראו גם Gerald B. Wetlaufer, "Systems of Belief in Modern American Law: A View from Century's End," 49 Am. U. L. Rev. 1 (1999).
- 97 מאוטנר, הערה 72 לעיל, בעמ' 48-49.
- 98 מאוטנר, הערה 72 לעיל, בעמ' 34-35.
- 99 פרופ' שפירא הסביר זאת בכך ש"הפרסום באכסניות המכובדות בחו"ל הוא על בסיס תחרותי אמיתי בעוד שהפרסום בכתבי עת והוצאות ספרים הגשליים על ידי אנשי הקהילה המקומית הוא מובטח כמעט לכל בעל משרה אקדמית באוניברסיטה". שפירא, הערה 19 לעיל, בעמ' 834.
- 100 דוגמת ה-Clinical Law Rev.
- 101 ראו הערת שוליים 86 לעיל. חשוב להבהיר כי כתיבה זו, שפעמים רבות נוגעת לצד הטיפולי של עריכת-הדין ושל המשפט, מחייבת התייחסות להקשרים המקומיים גם במסגרת הכתיבה לכתבי-העת הבינלאומיים.
- 102 איל זמיר, "דברים לזכרו של גד טדסקי ז"ל", בתוך ספר זכרון לגד טדסקי 33 (תשנ"ו).
- 103 גד טדסקי, "על המחקר האינדוקטיבי בחיי המשפט", בתוך מחקרים במשפט ארצנו 21-7 (תשי"ב); לחובטקי, הערה 63 לעיל, בעמ' 325.

לבו בדינים בלבד, יסיר דעתו מן המציאות החברתית ומתפקידו של המשפט.¹⁰⁴ לכן הציע פרופ' טרסקי "לנהל חקירות אינדוקטיביות (או סוציולוגיות משפטיות) בדבר הגשמתם של האינסטיטוטיונים המשפטיים הרשמיים במציאות החברתית",¹⁰⁵ כדי לחקור אם "אמנם ממלאים הם למעשה את התפקיד שאליו יעד אותם המחקר".¹⁰⁶ גישה מחקרית זאת השתלבה בשאיפה להעניק לתלמידי הפקולטה "לא רק... את הידיעות השימושיות הנדרשות למילוי תפקידיהם המקצועיים אלא... חייבים הם להכיר את המשפט אף כתופעה מתחום החיים הסוציאליים".¹⁰⁷

עניין זה מחייב התייחסות לבעיה מרכזית שעליה עמד פרופ' מאוטנר, בהקשר שונה. לכאורה קיימת בעיה מובנית בכך שיצרן המשפט – הקלינאי המשפטי – הוא גם החוקר אותה, שכן מטעמו של מאוטנר חייב להיות ניתוק בין החוקר לבין מושאי מחקר.¹⁰⁸ ובלי ניתוק זה לא ניתן לשמור על אובייקטיביות מחקרית. לדידו, "מאמץ אמיתי להבנה ולמשמעות מחייב שמירה על 'חלוקת עבודה' נוקשה בין שחקנים ובין פרשנים".¹⁰⁹ לדעתי, כלל זה לא צריך לחול על מי שמנהל את המעבדה הקלינית. אף שהוא עורך-דין הפועל בשדה המשפטי אין הוא "שחקן" רגיל. תיאור נכון יותר שלו הוא זה של חוקר היוצא בתחפוש "שחקן" לתור את הארץ הלא נודעת ולאחריו את שיטה המשפט שלה. מכאן גם ברור מדוע הצהרתו של מאוטנר – "עולם בו השחקן הוא גם הפרשן הוא עולם ענייני בהכרח ובמשמעות"¹¹⁰ – אינה בהכרח נכונה למעבדה הקלינית. דווקא בהקשר שבו עסקינו טמון יתרון אדיר בפרשנות הנשמעת בגוף ראשון על ידי השחקן, שרק הוא מודע לכל רבדיה השונים של פעילותו. לטעמי, היתרון הרב הגלום בכך עולה על החיסרון המובנה,¹¹¹ וכפי שציין פרופ' מאוטנר בעצמו, בהקשר זה "מלומדי המשפט התיאורטיים יצטרכו להבין גם שהתבונה המעשית אינה נחותה בהכרח לעומת הרעת התיאורטית, אלא רק שונה ממנה".¹¹²

מעבר לכך, קשה שלא לתמוה על עצם העלאת הדרישה כי החוקר חייב לשמור ריחוק ממחקרו. זאת, משום שהחל בשנות ה-70 נחשפה השאיפה לאובייקטיביות במחקר לביקורת מתודולוגית וקונספטואלית כה רבה,¹¹³ עד שכיום אי-אפשר לומר

104 טרסקי, שם, בעמ' 7.

105 טרסקי, שם, בעמ' 8.

106 טרסקי, שם, בעמ' 10.

107 פיינברג, הערה 14 לעיל.

108 מאוטנר קרא ל"ריחוקה של האוניברסיטה ממושאי המחקר שלה", הערה 72 לעיל, בעמ' 28-39.

109 שם, בעמ' 43.

110 שם, בעמ' 39.

111 ראו גם רימלט, הערה 6 לעיל, בעמ' 99-100.

112 מאוטנר, הערה 72 לעיל, בעמ' 90, וראו גם עמ' 89.

113 ראשית, עלתה השאלה אם החוקר אכן יכול כאמת ובתמים להיות אובייקטיבי גם כשהוא מרוחק פיזית מנתוניו, שהרי החוקר מעורב בקבלת החלטות במהלך המחקר: החל בבחירת שאלת המחקר וניסוחה, עבור בקביעת שיטת המחקר ובבניית כלי המחקר ובחינתו, וכלה בשלב ניתוח הנתונים.

שהדרישה לאובייקטיביות מקובלת עוד במדעי החברה. ההנחה היא שההשפעה קיימת תמיד ובכל סוגי המחקרים. במובן זה דווקא עדיף הקלינאי – שרצונו לשכנע ולהביא לשינוי (כרפורמטור חברתי בעל מפת דרכים ערכית מוצהרת) ידוע מלכתחילה – על החוקר האקדמאי שנטייתו ומטרותיו אינן ידועות בהכרח. השקיפות של הטיה זו, בשילוב עם הגברת המודעות של החוקר ושמירה על כללי מחקר שמבטיחים אמינות,¹¹⁴ הן הפתרון לסוגייה זו. אכן, כמו בכל מעבדה, גם הקליניקה המשפטית צריכה לפתח מחקר שיעמוד בדרישות האקדמיות הקפדניות ביותר. כך, למשל, צפויים להתלוות לקליניקות המשפטיות בירושלים חוקרים מהמכון לקרימינולוגיה, שיסייעו הלכה למעשה לעמידה בתוקף הנדרש של המחקרים הנערכים בקליניקות.¹¹⁵

הדוגמא הבאה תמחיש את האופן שבו מתפקדות הקליניקות במסגרת יעדיהן הפדגוגי והמחקרי. לקליניקה לעריכת-דין קהילתית הגיע פונה שביקש סיוע כדי שיוכל לקבל דירה בחברת שיכון ציבורי. אף שהיה זכאי לכך לפי הקריטריונים, בשל מצוקת הדירות הפנויות היה עליו להמתין זמן רב עד לקבלת הדירה הציבורי, אם בכלל. התלמידים נדרשו להתמודד עם השאלה מה לייעץ לאותו פונה. לכאורה היה עליהם לתת את התשובה הכתובה עלי חוק, לשלוח את הפונה להירשם בספרים של אותה חברה לשיכון ציבורי, ולהמתין עד שתתפנה דירה עבורו. אלא, שכמי שמכירים את המציאות הקשה, התלמידים ידעו כי הסיכוי שמהלך כזה יבשיל לכדי מימוש זכותו לדירה הוא כמעט אפסי. מנגד הם ידעו שבשטח קיים פתרון דה-פקטו אחר: להשתלט על דירה פנויה, להחליף בה את המנעולים ולהמתין להגשת כתב אישום בגין פלישה – המסתיים, בדרך כלל, בפשרה הכוללת על פי רוב קנס בלבד. בדרך זאת יכול אותו פונה לקבל את הדירה בהקדם. פנייה זו הציבה בפני התלמידים והקלינאי שהנחה אותם דילמות רבות: ברמה הראשונית נשאלת השאלה האם, כשליחי שלטון החוק (ועורכי-דין לעתיד), בכלל מותר להם להמליץ על אקט שאינו חוקי.¹¹⁶ למעשה, התשובה לכך תלויה בבירור עמוק יותר: מדוע בכלל הפתרון אינו חוקי? מי קבע שזו תהא "פלישה" אסורה בעוד שיש "תפיסות" שטח אחרות שהן "מותרות" לפי השיטה? את מי משרתת

שנית, נטען כי המרחק מהנתונים עצמם גורד מחיר מסוים: החוקר אינו צופה מכלי דאשון במשמעויות השונות שיש לתופעות הנחקרות מבחינת הנחקרים. דווקא הקרבה לנתונים מאפשרת מתן פירוש מדויק יותר. הספרות בתחום זה היא עצומה; ראו, למשל, אשר שקדי, מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום (2003).

114 כגון: התייעצות עם עמיתים, שימוש במגוון של כלי מחקר בשלב איסוף הנתונים, שהייה ארוכה דיה בשדה המחקר, ושמירת הנתונים שעליהם מתבססות מסקנות החוקר. ראו שקדי, שם, בעמ' 90-55 בנוגע לעקרונות ולשיטות איסוף הנתונים, ובעמ' 93-110 בנוגע לעקרונות ניתוח הנתונים. כן ראו Norman K. Denzin & Yvonna S. Lincoln, eds. (2000) *Handbook of qualitative research* 673-702.

115 זאת במסגרת הקורס בשיטות מחקר במכון לקרימינולוגיה בהנחיית ד"ר מימי אייזנשטרט.
116 Shauna I. Marshall, "Mission Impossible? Ethical community Lawyering," 7 *Clinical L. Rev.* 147 (2000).

ההבחנה בין תפיסות הקניין השונות? התשובות לשאלות נגזרות גם משאלת היסוד הנוגעת לתפקידו של עורך-הדין הפועל למען טובת הציבור¹¹⁷ – האם הוא משרת את הקהילות המוחלשות בתוך המערכת המשפטית, או שמא הוא דווקא מאתגר את המערכת מבחוץ¹¹⁸ – ולכן עליו לפעול גם בשיטות רדיקליות?¹¹⁹ בכך לא מסתיימים הלבטים, שכן כמי שרואה את עצמו כמספק שירותים לקהילה כולה, על עורך-הדין לבחון גם את המשמעויות המעשיות של בחירתו לא רק כלפי הפונה הספציפי אלא כלפי קהל הפונים (בפועל ובכוח) כולו.¹²⁰ האם לטובת אותו ציבור (הכולל הרבה זכאים לדיוור ציבורי שאינם מממשים את זכותם בפועל) ראוי בכלל לסייע לפונה הספציפי לפלוש לדירה? מתח זה בין הפנייה הפרטנית לבין ייצוג הקהילה מחדד סוגיות נוספות: מי מגדיר את הקבוצה? מהו מנגנון הקשר בין עורך-הדין המייצג לבין הקבוצה כולה (דרך נציגיה הממונים על ידי הרשות? או שמא באמצעות הוועד הנבחר של הקהילה? ואולי ראוי בשאלות כאלה לפנות ישירות לכלל התושבים באמצעות אספות כלליות וכיוצ"ב)? ובכלל – האם ראוי לבחון את צרכיו של הפונה העני אל מול צורכי כלל קהילתו, בעוד שפונה בעל ממון מקבל ייצוג בלי קשר לנפקיות הכלליות והחברתיות של קידום ענייניו המשפטיים?

זו, כאמור, רק דוגמא אחת לדילמות שמלובנות במעבדה הקלינית כחלק מחקר חופעת ה"משפט" וחופעת ה"משפטנות".¹²¹ חשיפת התלמידים למקרה מחייבת אותם להפעיל מערכות שיקולים רבות, שבמסגרתן הם ספק מתוודעים ספק מגלים את התופעות דלעיל. הפנמת הקשיים מתבצעת עקב כך שבניגוד לתרגילים תאורטיים, התיקים החיים בקליניקה דורשים קבלת הכרעות לאחר גמר ההתלבטות.¹²² כך, למשל, קבלת החלטה בדילמה שהוצגה לעיל היא-היא המבהירה למשפטן העתיד את המוטל על כתפיו: את הפער בין "ראוי" לבין "מצוי", את הפשרה היומיומית בין האידאל הטהור לבין חיי השטח, ואת הקושי העצום שפערים אלה יוצרים. או אז הוא מבין על בורייה את האחריות החברתית הנדרשת ממנו בכל צעד וצעד בעבודתו כמשפטן. זאת ועוד: המשאבים המושקעים בעבודה ארוכת-טווח עם אוכלוסיות מוחלשות מבהירים את ההבדל בין אחריות חברתית לבין מעורבות חברתית, שכן הם מתדדים את הכוונה בהתמקצעות של ממש בתחום זה. מכאן נבנית אחריותם החברתית של בוגרי הקליניקות

117 דותן, הערה 76 לעיל.

118 Trubek & Kransberger, הערה 91 לעיל.

119 ראו את ספר היסוד בתחום: Gerald P. Lopez, *Rebellious Lawyering* (1988).

120 נטע זיו, "עריכת דין למען מטרה ציבורית – מיהו הציבור? מהי המטרה? רילמות אתיות בייצוג משפטי של קבוצות מיעוט בישראל", משפט וממשל 129 (תשס"א).

121 Gary Bellow & Earl Johnson, "Reflections on the University of Southern California Clinical Semester," 44 S. Cal. L. Rev. 664, 667 (1971).

122 Vetri, הערה 46 לעיל בעמ' 57.

אל תוך מקצוענותם¹²³ (כאחריות שמלווה אותם במשך כל שעות עבודתם), בניגוד למעורבות חברתית המתבצעת כהתנדבות בשעות שלאחר העבודה.¹²⁴

(ג) הקליניקה כמגשרת בין עולם המשפט הפורמלי לעולמם של המודרים ממנו

לקליניקות המשפטיות יתרון מובנה נוסף כמעבדות לחקר המשפט. יתרון העצום של הקליניקות מבחינתה של הקהילה המשפטית נובע מהעובדה שהן ממוקמות בתוך הקהילה מושא המחקר. בכך הן הופכות למעשה לעיניים של הפקולטה למשפטים (ודרכה – לעיניים של עולם המשפט הפורמלי¹²⁵ כולו) אל תוך העולם שבו חיים מרבית אזרחי הארץ הזו ותושביה.¹²⁶ הן העיניים של המשפט הפורמלי, ובד בבד הן הפה של הקהילה. ככאלו הן מסייעות להחדרת חוויות החיים השכיחות בקרב אוכלוסיות אלה אל תוך השיח המשפטי הרשמי. באמצעות העדויות, הקולות, הצרכים והתובנות שאוספת הקליניקה מעולמם של אלו שהם על פי רוב זרים במשפט,¹²⁷ היא מסייעת לחשיפתו של עולם המשפט הפורמלי למערכות חיים שעד כה היו זרות לו כמעט לחלוטין. הסיוע להעשרת השיח המשפטי המהותי בקולות שלא היו מגיעים אליו בדרכים אחרות היא אקוטית לשיטת משפט הרוצה חיים. אחרת, שיטת המשפט נהפכת למנותקת ממערכת חייו של העם, ודינה ניוון וכיליון.

ההיכרות עם מערכת החיים נדרשת לא רק למחקר המשפטי אלא לכל סוגי העשייה המשפטית. בראש ובראשונה היא נדרשת לשופט, שכן עליו "להבין את מערכת החיים הלאומיים; עליו לחוש את קצב התפתחותה ואת כיווניה; עליו להכיר באותם ערכים אשר בשלו להכרה... [שהרי] החיים הלאומיים נמצאים תמיד בתנועה מתמדת ובזרימה מתמדת..."¹²⁸ (וזאת לטובת מלאכת הפרשנות שהוא אמון עליה).¹²⁹ המידע הזורם מהקליניקות לתוך עולם המשפט מאפשר לשופטים להגשים משימה זו, ו"בהגשימם

123 ראו גם Barbara Bezdek, "Reconstructing a Pedagogy of Responsibility," 43 *Hastings L.J.* 1159 (1992).

124 עלי זלצברגר, "על המקצועי, על המוסרי ועל מה שמעבר למשפט", משפט וממשל ה' 409 (תש"ס); שפירא, הערה 11 לעיל, בעמ' 296-263; קרמניצר, בן שחר וגולדמן, הערה 12 לעיל, בעמ' 24-21.

125 לא בכדי אני משתמש בביטוי "עולם המשפט הפורמלי", שכן אין מדובר בדיכוטומיה ברורה בין אזורים שבהם יש "משפט" לאזורים שבהם "אין משפט". תיאור נכון יותר הוא תיאור של רצף בין המשפט הפורמלי של הריבון לבין משפט לא פורמלי שצומח בקהילות המודרות ממוקדי השליטה וההגמוניה. ראו גם Austin Sarat, "... The Law is All Over: Power, Resistance and the Legal Consciousness of the Welfare Poor," 2 *Yale J.L. & Human.* 343, 344 (1990).

126 חשוב לציין כי אין הן העיניים היחידות, שכן קיימות פונקציות מחקריות נוספות שדרכן נחקרת המציאות, אלא שייחודן נובע ממוקמן התמידי בקרב מושאי מחקריהן.

127 ראו דוגמאות אצל יובל אלבשן, "זרים בהיכל הצדק", פנים 26 4-11 (תשס"ד).

128 אהרן ברק, "את המשפט של העם יש ללמוד באספקלריה של מערכת החיים הלאומיים שלו", עלי משפט ג' 377, 380-387 (תשס"ד).

129 שם, בעמ' 387; אהרן ברק, פרשנות הכליתית במשפט 435 (תשס"ג).

אותה הם ממלאים את התפקיד המרכזי המוטל עליהם בחברה דמוקרטית: גישור על הפער בין המשפט למציאות החברתית המשתנה¹³⁰. אי-הכרת מציאות החיים של האוכלוסיות המוחלשות עלול להכשיל את בתי המשפט בתפקידם העיקרי הזה¹³¹. הדברים נכונים אף ביתר שאת ביחס למחוקק, שחייב להיות רגיש לחברה שבה הוא חי ולצרכיה שאותם הוא מייצג¹³², שהרי "לכל חוק וחוק יש מציאות מסוימת ועם השתנותה היסודית משתנה מאליו גם החוק"¹³³. במסגרת תפקיד זה נהפכת הקליניקה המשפטית (כמעבדה שאוספת נתונים) לצוהר שדרכו מזהה מערכת המשפט את "מערכת החיים" בקרב האוכלוסיות שאין להן סוכנים מורשים במערכת; דרכה משווקים האינטרסים של הקהילה המודרת אל תוך השיח המשפטי ואל שוק האינטרסים שהוא מנהל¹³⁴. בדרך זו מסייעות הקליניקות לאקדמיה להשפיע על חיי המעשה של הקהילייה המשפטית כולה.

(ד) הקליניקה ככלי להנגשת המשפט

במקביל לחדירת מערכת החיים של האוכלוסיות המוחלשות לתוך עולם המשפט הפורמלי, זולג עולם זה, על מכלול ערכיו, לעולמן של האוכלוסיות המוחלשות. מטבע הדברים מדובר ברכישת תרבות (culture acquisition) הדדית¹³⁵. שתי התרבויות

130 ברק, הערה 128 לעיל, בעמ' 390. ראו גם מנחם מאוטנר, "שכל ישר, לגיטימציה, כפייה: על שופטים כמספרי סיפורים", פלילים 11 ז (תשנ"ט).

131 להרחבה ראו אלכשן, הערה 7 לעיל, בעמ' 510-515. כך קרה, למשל, בע"א 1679/01 משכן בנק הפרעלים למשכנתאות בע"מ נ' שפיומן, פ"ד נו(2) 145. באותו עניין שינה בית המשפט העליון את ההלכה שנהגה על בסיס הקביעה העובדתית כי "סעיף 33 לחוק הגנת הדייר נחקק בשנת 1951 על רקע מציאות חברתית חמורה של מחסור בדירות והצורך להגן על הדיירים... במהלך השנים השתנתה המציאות לבלי הכר. שוב אין קושי במציאת קורת גג וההגנה הקבועה בסעיף 33 אף אינה משרתת בהכרח תכליות חברתיות סוציאליות". כפי שכתבתי, "נדמה כי בית המשפט כלל לא מודע למציאות שבה שורדות אותן אוכלוסיות אשר לא פעם נאלצות להסתופף שתיים או שלוש משפחות בדירה אחת בשל העובדה כי הן אינן יכולות להרשות לעצמן לשכור דירות נפרדות" (שם, בעמ' 513).

132 ראו, למשל, גיא בכור, חוקה לישראל 31 (תשנ"ו); אמנון רובינשטיין, המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל 913 (תשנ"ה); יהודית קרפ, "חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו – ביוגרפיה של מאבקי כוח", משפט וממשל א 323 (תשנ"ג).

133 בג"צ 222/68 חוגים לאומיים אגודה רשומה נ' שר המשטרה, פ"ד כד(2) 141, 158.

134 בדרך זו נכנסים לתוך המשפט המהותי, כבר בשלב עיצובו, "קולות – השקפות עולם, חוויות וניסיון חיים – שנעדרו ממנה ושלא באו בה לידי ביטוי בין השאר משום שלא היו לאותן קבוצות או אנשים 'סוכנים מורשים' במערכת המשפטית שהשמיצו את האינטרסים וביטאו את הזכויות שלהם"; נטע זיו, "חינוך משפטי ואחריות חברתית: על הזיקה בין הפקולטה למשפטים והקהילה שהיא מצויה בה", עיוני משפט כה 385, 394 (תשס"ב).

135 Paul R. Tremblay, "Interviewing and Counseling Across Cultures: Heuristics and Biases," 9 *Clinical L. Rev.* 373 (2002); Susan Brynat, "The Five Habits: Building Cross Cultural Competence in Lawyers," 8 *Clinical L. Rev.* 33, 99 (2001).

הנפגשות משפיעות אחת על השנייה.¹³⁶ המשפט הצומח מלמטה (באזורים שתושביהם מודרים ממוקדי הכוח) משפיע על המשפט שמונחה מלמעלה (ממנגנוני הפרופסיה וההגמוניה) ומרשפע על ידו. בהקשר זה משמשים הפועלים בקליניקות (במיוחד בקליניקות לעריכת-דין קהילתית)¹³⁷ כמתורגמנים בין שתי התרבויות.¹³⁸ במובן זה מסייעות הקליניקות לקירוב אוכלוסיות מודרות לערכי שלטון החוק ומערכת המשפט, לכיצור השוואות סביב מערכת המשפט ואכיפת החוק, ולחיוק עוצמתה אל מול מערכות ערכים אחרות הנאבקות עמה על הגמוניה בחברה הישראלית. למעשה, התלמידים ועורכי-הדין הפועלים בקליניקות מהווים את שליחי שלטון החוק המפיצים את רעיונותיו בקרב אוכלוסיות שאין להן אמן בו בשל ניסיון חייהם. זהו עניין אקוטי למערכת המשפט, שכן דווקא בהקשר המשפטי, לתרבויות שונות יש דרכים שונות לפתרון קונפליקטים ומסורות שונות באשר ליחסים עם מערכת אכיפת החוק.¹³⁹ הנגשת המשפט¹⁴⁰ והפצת ערכי שלטון החוק אינן מתרחשות רק מעצם מיקומה של הקליניקה המשפטית בתוך הקהילה המוחלשת. החוק אמנם נהפך להיות חלק מהנוף היומיומי של חברי אותה קהילה¹⁴¹ והמיקום בתוך הקהילה הופך את המשפט לקרוב פיזית,¹⁴² נגיש תפיסית¹⁴³ ועממי מבחינה תרבותית:¹⁴⁴ במובן זה הקליניקה המשפטית פועלת כ"חדר מיון משפטי" האמן על אבחון הצורך המשפטי, הענקת עזרה ראשונה משפטית והפניה להמשך טיפול אצל סוכנויות אחרות המספקות סיוע משפטי (לרבות בקליניקות משפטיות אחרות). אלא, שזו רק ראשיתה של מלאכת ההנגשה. כמעבדה

136 אלבשן, הערה 7 לעיל, בעמ' 515-510; S. Schafer, "Anomie, Culture Conflict and Crime in Disorganized and over Organized Societies," in *Crime and Culture* 83-92 (Wolfgang M. ed., 1968).

137 Michael Diamond, "Community Lawyering: Revisiting the old Neighborhood," 32 *Colum. Hum. Rts. L. Rev.* 67 (2000) ראו גם Marshall, הערה 116 לעיל.

138 Clark D. Cunningham, "Lawyer as Translator, Representation as Text: Towards an Ethnography of Legal Discourse," 77 *Cornell. L. Rev.* 1298 (1992).

139 D. P. Fry & C. B. Fry, "Culture and Conflict Resolution Models: Exploring Alternatives to Violence," in *Cultural Variation in Conflict Resolution* 9-23 (Fry & Bjorkqvist eds., 1997).

140 להסבר כללי על חשיבותה של הנגשות למשפט ראו ע"א 733/95 ארפל אלומיניום בע"מ נ' קליל תעשיות בע"מ, פ"ד נא(3) 577; Mauro Cappelletti ed., *Access to Justice* 1-5 (1978-1979) Richard L. Abel, "Law Without Politics: Legal AID Under Advanced Capitalism," 32 *UCLA L. Rev.* 474 (1985).

141 Mauro Cappelletti & Bryant Garth, "Access to Justice: The worldwide Movement to make rights effective - a General report," in *Access to Justice* 1 6 (M. Cappelletti & B. Garth eds., 1976).

142 Diamond, הערה 137 לעיל.

143 Marshall, הערה 116 לעיל, בעמ' 148.

144 Quigley, הערה 85 לעיל.

הממוקמת בתוך הקהילות המוחלשות, משימתם העיקרית של התלמידים והמורים בה היא לרכוש את אמונם של החברים באותן קהילות, ללמוד את קודי התרבות והשפה השכיחים בהן,¹⁴⁵ להתחקות אחר צורכיהן ולהבין את הקשיים והמחסומים העומדים בפני חבריהן בדרכם אל עולם המשפט.¹⁴⁶ הכורח להתמודד עם אוכלוסיות אלה מביא לפיתוח שיטות עבודה וכלים המאפשרים עבודה משפטית עם החברים באותן אוכלוסיות.¹⁴⁷ על פי רוב עסקינן באוכלוסיות שאינן נמנות עם אלה הרגילים לפקוד משרדים של עורכי-הדין; חבריהן לא תמיד מודעים לצורכיהם האמיתיים, לאפשרויות המשפטיות שעומדות לפניהם ולציפיות של עורכי-הדין לשיתוף פעולה מצדם. לכן, לא פעם הם נחשבים לקוחות "קשים" שלא ניתן לעבוד איתם.¹⁴⁸ המבקשים בכל זאת לעשות כן, חייבים לבצע שינויים והתאמות בארגון הכלים הרגיל שמספק בית הספר למשפטים לתלמידיו.¹⁴⁹ ייצור הכלים המשפטיים המתאימים ופיתוח המתודות לעבודה עם אוכלוסיות מוחלשות¹⁵⁰ (אגב הקנייתם למשפטני העתיד) אפשריים כמעט אך ורק במסגרות קליניות, וזאת בשל המשאבים המחקריים שעומדים לרשותם כחלק מהשתייכותם לאקדמיה.¹⁵¹

ד. סיכום

מאליו מובן, שבמסגרת הקליניקות המשפטיות אנחנו מבקשים להגשים ככל שניתן את כל ארבעת היעדים שזכרו ברשימה זו: לתרום לקהילה, להוות מסגרת להכשרה מעשית, לשמש כמעבדה לחקר המשפט והמשפטנות ולפיתוחם, ולחנך לאחריות חברתית כחלק מהמקצוענות המשפטית.¹⁵² אלא, כאמור, שלא פעם מימושה המלא של

- Sellin Thorsten, *Cultural Conflict & Crime* (1938) 145
 William L. F. Felstiner, Richard L. Abel & Austin Sarat "The Emergence and 146
 Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming...", 15 *L. & Soc'y Rev* 631
 (1980-1).
 John S. Bradway, "Some Distinctive Features of a Legal Aid Clinical Course," 1 *U.* 147
Chi. L. Rev. 469 (1933).
 כלומר: כאלה המקשים על עורך-הדין לסייע להם. בארצות-הברית הם מכונים 148
 A little difficult to work with
 Quigley, הערה 21 לעיל. 149
 Lopez, הערה 84 לעיל. 150
 John S. Bradway, "Legal Aid Clinics in Less Thickly Populated Communities," 30 151
Mich. L. Rev. 905 (1932). שוב כדאי לציין שאין בכך כדי לייתר או להפחית מערכה של
 העבודה עם אוכלוסיות מועצמות יותר, אלא שכלי העבודה של המשפטן עם האחרונים מוכנים
 מזה זמן ומשופרים במסגרת העבודה השוטפת בפרקטיקות הפרטיות השונות.
 להרחבה ביחס ליעדים השונים, ובמיוחד בנוגע להכשרה המעשית (lawyer technique goal), 152
 Alfieri, הערה 77 לעיל.

מטרה אחת פוגע במימושה של האחרת, ולכן הכרענו בדבר קדימות המטרות המחקריות והפדגוגיות. עם זאת, הבחירה בעיצוב הקליניקות המשפטיות כמעבדות לחקר המשפט ולפיתוחו נובעת גם מהנחה שאפילו מבחינת שאר היעדים – ובעיקר זה המייחס את עיקר החשיבות לתרומה לקהילה – נדמה שבחירה זו עדיפה. תקוותנו היא שכאשר ייצאו תלמידי הפקולטה אל העולם האמיתי, לבושים בגלימות שחורות, תתעשר החברה הישראלית במשפטנים בעלי הידע, המיומנויות והרגישות הייחודיים הקשורים להגנה על זכויות האדם ולרווחתו; במשפטנים שאחריותם החברתית מובנית לתוך מקצוענותם, ואלה יקטינו את הצורך ב"תרומה לקהילה" מצדם של עורכי-דין אחרים. בלשון ציורית ניתן לומר שאנו מעדיפים שבזמן הלימודים אצלנו, תלמידינו יהיו עסוקים פחות בהעברת זקנות את הכביש המשפטי הסואן, ולעומת זאת יפנימו טוב יותר את תפקידם ואחריותם, מה שיביא אותם לנהיגה זהירה ואחראית יותר לכשיקבלו את רשיון הנהיגה המשפטית – ואז לא ידרסו זקנים אחרים, כמנהג נהגים אחרים באותו כביש.

שאיפה זו נובעת מההכרה כי תשע הדקות המפרידות בין עולם המשפט הפורמלי לבין עולמן של האוכלוסיות המודרות ממנו אינן רק אתגר מקצועי או מחקרי; הן בראש ובראשונה איום. איום על הערכים הבסיסיים ביותר שמלווים את המהלכים במסדרונות בניין בית הספר למשפטים מאז היווסדו – שלטון החוק, זכויות אדם ודמוקרטיה. מבצרי שלטון החוק – כמו זה הניצב במרום הר הצופים – לא ישרדו אם למרגלותיהם ישררו אזורים שבהם המשפט נתפס כאויב, החוק – כמדכא, ועורך-הדין – כנציגם של המנצלים. צמצום הפער בין תשע הדקות על כל רכדיו הוא הדרך לפרוע את השטר שעליו הצהיר פרופ' אסף, רקטור האוניברסיטה העברית, בטקס ייסוד הפקולטה: "פקולטה זו תשתדל במיטב יכולתה שתהא ראויה לשמה ולמקומה, לירושלים עיר הקודש, הייתה ותהיה מלאתי משפט וצדק ילין בה".¹⁵³

153 פרופ' ש' אסף, "הנאומים שנשאו בטקס פתיחת הפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית בירושלים ביום ז' בכסלו תש"י-28.11.49", הפרקליט 249 (תש"י). כן ראו נתן פיינברג, "לתולדות הפקולטה למשפטים", האוניברסיטה – כתב עת של האוניברסיטה העברית בירושלים כ 12-13 (תשכ"ו).